

Reinders, Hans S., *Receiving the gift of friendship. Profound disability, theological anthropology and ethics*. Uitgeverij William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2008, ISBN 978-0-8028-6232-7, 384 pag., € 32,-.

Door: ds. Arja G. Hoogerbrugge, geestelijk verzorger verpleeghuis Gulden Huis, onderdeel van Florence te Den Haag.

In de 12½ jaar dat ik als geestelijk verzorger werkzaam geweest ben in Het Westerhonnk, een zorginstelling voor mensen met een verstandelijke beperking, heb ik Hans Reinders leren kennen als een bevlogen en kritisch mens. De rechten, belangen en betekenis van mensen met een verstandelijke beperking liggen hem na aan het hart. Zijn vurige pleidooien voor hen tijdens bijeenkomsten en vergaderingen klinken nog na in mijn oren. 'Niet over hen zonder hen', pleegde hij te zeggen.

Nooit was het saai waar hij sprak. Hij stelde de vragen die tot nadenken stemden. Zo was ik nu nieuwsgierig naar zijn boek, en ik heb het zeker geboeid gelezen. Zijn betrokkenheid op mensen met een ernstige verstandelijke beperking spreekt er duidelijk uit. Wars van buitensluiting wil hij doorgronden hoe wij kunnen komen tot een manier van samenleven waarin ieder leven als waardevol geaccepteerd wordt.

De opbouw van het boek is helder. Het valt uiteen in drie delen: een antropologie, een theologie en een ethiek. In elk van de negen hoofdstukken is hij op een gedetailleerde en kritische wijze in gesprek met mensen. Elke theorie toetst hij op de bijdrage die zij kan leveren aan een visie waarin mensen met een ernstige verstandelijke beperking voluit deel kunnen uitmaken van een gemeenschap. Telkens geïllustreerd door persoonlijke ontmoetingen of een levensverhaal. Openhartig en oprecht. Elke afzonderlijk paragraaf levert een nieuwe bouwsteen aan voor zijn zienswijze en levensmotto. Hij stelt de vraag wat het betekent om mens te zijn.

Hij staat stil bij de relatie tussen God en mensen. En hij laat zien hoe ethiek het antwoord van mensen is op de liefde van God. De rode draad door het boek is het gesprek dat hij voert met Thomas van Aquino, met op de achtergrond Aristoteles, over de betekenis van vriendschap.

Centraal is het woord vriendschap. Reinders gaat ervan uit dat het juist de uiterst beperkte mogelijkheid om vriendschap te sluiten is, die mensen met een ernstige verstandelijke beperking onderscheidt van anderen. Zij hebben hier door hun levensomstandigheden en beperkingen in veel mindere mate de gelegenheid toe. Vriendschap is Gods ultieme en onvoorwaardelijke geschenk aan alle mensen. Vriendschap is geworteld in Gods liefde voor mensen. Deze onvoorwaardelijke liefde van God staat aan het begin en komt aan het einde van ieder bestaan. Ieder mens leeft zo vanuit Gods liefde, genade. Dit viert we als we de eucharistie viert.

In navolging van God zijn mensen geroepen tot vriendschap. Als beelddraggers van God is het aan mensen vrienden voor elkaar te zijn.

Reinders benadrukt hierbij dat het ontvangen van vriendschap vooraf gaat aan het schenken van vriendschap. Hoe te ontvangen weten mensen met een ernstige verstandelijke beperking als geen ander. In ontvankelijkheid kunnen zij voorgaan en tot voorbeeld zijn. Dat is wat anderen van hen kunnen leren.

In de tijd dat ik met veel plezier in de zorg voor verstandelijk gehandicapten werkzaam geweest ben, heb ik me vaak afgevraagd wat het zien van en zijn met deze mensen betekende voor het beeld dat ik had – of beter misschien heb – van God. Hoe vaak de vraag ook door mijn hoofd speelde, tot een kritische en systematische doordenking ervan is het bij mij nooit gekomen. Het antwoord liet en laat ik open. In zekere zin ben ik blij met dit boek. Het zet uiteen wat ik zelf niet op een rijtje kon krijgen. In het leven van alledag ontmoette ik mensen

en we probeerden er met elkaar het beste van te maken. In de kerk deelden we geloof en vierden we het feest van brood en wijn. God houdt van mensen, zo vertelden we elkaar. Wat ik van hen met name geleerd heb, is dat het gewone zo bijzonder is.

Een vraag die bij mij na het lezen van het boek blijft hangen, is of het echt waar is dat het voor mensen met een ernstige verstandelijke beperking zoveel ingewikkelder is om vriendschap te sluiten. Vriendschap beschouw ik in mijn leven als iets heel bijzonders en zo gemakkelijk maak ik geen vrienden. Een andere vraag die leeft, is of het woord vriendschap voor mij toereikend is om de relatie van God tot mensen te omschrijven. Ergens is het me net iets te menselijk.

Riemen, Rob, *Adel van de geest. Een vergeten ideaal*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam 2009, ISBN 9789045016368, 204 pag., € 19,90.

Door: drs. Ben de Boer, geestelijk verzorger Arkin (GGz en verslavingszorg Amsterdam).

Het boek *Adel van de geest* verscheen oorspronkelijk als *Nobility of spirit* in 2008. Dat zegt veel over de Nederlandse auteur die deze essays zonder omwegen de wereld aanbood. Rob Riemen is dan ook directeur van het Nexus-instituut, een culturele denktank die met een tijdschrift, symposia en publiekslezingen het Europese humanisme in literatuur, muziek en filosofie een podium verschaft en in gesprek brengt met actuele vragen. Het boek *Adel van de geest* past bij de missie van het Nexus-instituut en kan gelezen worden als een intellectuele biografie van Nexus-oprichter Rob Riemen. De titel is ontleend aan een gedicht van Walt Whitman, en 'nobility of spirit' is bij deze Amerikaanse dichter het morele fundament onder een van de belangrijkste waarden van de westerse cultuur: vrijheid. Rob Riemen is het met hem eens en hij ziet binnen onze samenleving deze vrijheid

bedreigd door extreme vormen van nationalisme en religiositeit. Uitdrukkelijk wordt er aan 11 september 2001 gerefereerd. Ook de moderne consumptiemaatschappij en de massa die zich door emoties laat leiden moeten het bij Riemen ontgelden. Met Spinoza ziet hij het wezen van de vrijheid niet in natie, geloof of bezit, maar in de menselijke waardigheid zelf. Alleen als je in staat bent om gehoor te geven aan de innerlijke stem die je zegt mens te zijn en je niet laat leiden door angsten, geld en macht, zul je vrijheid bereiken. Dat is 'adel van de geest'.

Dit ideaal is volgens Riemen in de moderniteit verloren gegaan. Het klassieke Europese humanistische ideaal is aan totalitair denken en materialisme prijsgegeven en de 'eeuwigheid' verdween uit de tijd. Het resultaat is een nihilistische cultuur, waarin het gesprek over waarden nauwelijks meer mogelijk is en waarheid gereduceerd kan worden tot de empirische of de natuurwetenschappelijke werkelijkheid.

Thomas Mann is voor Rob Riemen de kroongetuige in *Adel van de geest*. Al vroeg zag de Duitse schrijver hoe nationaal-socialisme, communisme en andere totalitaire systemen met hun messiaanse beloften de moeilijke en tragische vrijheid hebben getracht te vervangen. Mann is voor Riemen ook een voorbeeld, omdat hij laat zien hoe het zoeken naar waarheid in kunst en cultuur wél wordt vastgehouden en bewaard. Kunst kan mensen niet redden, maar ze wel bevrijden van angst en haat. En zo ook op een bijzondere manier troost bieden, omdat ze menselijke vragen en gevoelens deelt. Daarom (even kort door de bocht) dus het Nexus-instituut en het voortdurend onderzoeken van het Europese cultuurgoed. Voor Rob Riemen zijn in cultuur de kennis en de vormgeving van universele en tijdloze waarden aanwezig. Het is aan ons mensen om ze te ontvangen en te koesteren. Kathedralen, gedichten of een strijkkwartet – ze hebben geen nut of functie, maar zijn onmisbaar voor

onze beschaving. Zonder deze producten van de adel van de geest is geen humaniteit mogelijk en gaat een samenleving aan haar eigen vrijheid ten onder. Dat gebeurt volgens Riemen in onze nihilistische cultuur, die consumptie en schaamteloosheid als waarden cultiveert en geen morele kaders meer duldt.

Adel van de geest is daarmee een erudiet, prikkelend maar ook elitair boek. Niet vanwege de vele filosofen en denkers die de revue passeren of omdat Riemen nogal koketteert met zijn internationale intellectuele vriendschappen, maar om de slotconclusie dat waardigheid en humaniteit bewaard blijven in morele en intellectuele dapperheid. Kan alleen een culturele elite en moreel heldendom een beschaving redden? Wordt daarmee niet het gewone en dagelijkse zoeken naar waardigheid in verpleeghuizen rondom de ontbijttafel, in de spreekkamers van oncologen en bij rondfietsende straatpsychiaters miskend? Wordt het misschien tijd dat de vergeten adel van de geest die zich in zorg toont, meer van zich laat horen?

Andriessen, Herman, *De tijd te vriend houden, spiritualiteit bij het ouder worden*, Uitgeverij Ten Have, Kampen 2009, ISBN 978-90-2595-9784, 139 pag., € 17,90.

Door: Barbara de Beaufort, geestelijk verzorger bij SWZ in Wassenaar.

De schrijver van dit boek – onder andere filosoof, theoloog, klinisch psycholoog, supervisor, psychotherapeut en lid van de orde der Augustijnen – is geboren in 1927. Het is indrukwekkend wat hij aan deskundigheid in huis heeft, maar op dit gebied van (de spiritualiteit van) de ouderdom is hij dus eerst en vooral ervaringsdeskundige.

En zo schrijft hij ook. Hij stelt zich op als spreekbuis van zijn generatiegenoten, die hem vertellen

en schrijven wat ze meemaken en hoe ze op zoek zijn naar een zinvolle beleving van hun laatste levensfase. Hij citeert uit gedichten van Gerhardt, Kopland en Milosz en stelt zo thema's aan de orde als tijd nemen, dankbaarheid, balans opmaken en een eigen weg gaan, steeds in het licht van de heel eigen spiritualiteit van de ouderdom.

Het is niet zijn eerste en blijkbaar ook niet zijn laatste boek over dit onderwerp; een vergelijkbare publicatie werd afgelopen november uitgebracht onder de titel *Staan in het einde*. Deze term komt ook in het hier besproken boek voor. Herhaalt de schrijver zich? In zekere zin wel, maar het is de vraag of dat erg is.

Ik heb dit boek, *De tijd te vriend houden*, op twee heel verschillende manieren ondergaan. De eerste keer dat ik het las was ik teleurgesteld. Wellicht geleid door mijn (protestantse?) behoefte aan heldere formuleringen en een zekere logica, opbouw en structuur in de tekst, kreeg het boek voor mij geen diepgang en legde ik het onvoldaan weg. Maar bij een tweede keer lezen verging het me heel anders. Ik kreeg oor voor de eigen toon van het proza van Andriessen. Het is of een vriendelijk en wijs (maar niet weemakend!) iemand voortdurend in je oor murmelt. En na een tijdje wordt die stem vertrouwd en ga je hem geloven. Dan begint de ouderdom zich te ontvouwen als een tijd waarin met afnemende krachten veel werk moet worden verricht, maar zinvol en voldoeninggevend werk. Innerlijk, *spiritueel* werk, waarmee je als mens je leven lang al bezig bent, maar waarvoor in de ouderdom meer ruimte komt.

Dat veel gebruikte en misbruikte woord, spiritualiteit, wordt niet helder gedefinieerd maar meer omspeeld, zodat je wel ongeveer aan gaat voelen wat het is en waar het zit. Zo gaat het ook met termen als *Levensgeheim* en *innerlijke ruimte*. Ze blijven hinderlijk vaag voor wie van buitenaf een heldere definitie wil. Maar stel je je open voor zijn toon, en

vooral voor je eigen ervaringen en verlangens op dit gebied, dan is er veel te herkennen, te beamen en te leren.

Het is vooral een bemoedigend boek. Zonder de ouderdom op te hemelen of het mislukken van de opdrachten van de ouderdom (bijvoorbeeld oude pijn te verwerken, het naderende einde te aanvaarden) uit te sluiten, zonder te moraliseren of normen te stellen voor een geslaagde oude dag, weet Andriessen te bewerken dat ik me in zekere zin begin te verheugen op die laatste fase. En zo zal het voor de ouderen zelf wellicht ook werken: als een erkenning en waardering van wat zij ervaren, en een stimulans om hun speciale mogelijkheden bewuster uit te diepen.

Hoe het is met de minder bewust levende, minder taalvaardige en minder reflexieve ouderen onder ons blijft de vraag. Daar komt de pastor misschien in beeld. Ik ken maar een paar ouderen aan wie ik dit boek zomaar zou aanbevelen. Maar wel heeft het mij geholpen om in diensten voor ouderen een verbinding te leggen tussen Bijbelverhalen en hun (en ook mijn) leefwereld. Ik zal het zeker een derde keer ter hand nemen.

Schilder, Aleid, *Spiritueel misbruik. De gevaren van goeroes, paragnosten en sekten*. Uitgeverij ten Have, Kampen 2009, ISBN: 978-90-2596-0032, 143 pag., € 14,90.

Door: drs. Corry van Straten, opleider Multiculturele Geestelijke Verzorging en pastor van de Parnassia-Bavogroep, regio Haaglanden.

Wat kan er toch veel verkeerd gaan als mensen zoeken, vaak in wanhoop, naar steun op het gebied van spiritualiteit, zingeving en geloof. Aleid Schilder, bekend van het boek *Hulpeloos maar schuldig* (1987), zet via een veelheid aan casus uiteen hoe mensen in de valkuilen van zogenaamde spirituele

genezers terecht kunnen komen. Het zijn trieste verhalen, met ziekte en zelfs een enkele keer met de dood tot gevolg. Als je die verhalen leest, bestaat de kans dat je nooit meer een beroep op spirituele hulpverlening wilt doen. Dat beoogt Schilder niet. Wat Schilder wel beoogt is het slaken van een wanhoopskreet namens de gedupeerden. Ze waarschuwt mensen die zoeken naar spirituele hulpverlening. Ze geeft een signaal af aan de reguliere hulpverlening: een pleidooi voor professionele spirituele hulpverlening binnen de reguliere hulpverlening.

Schilder begint om het manco aan te geven van de reguliere hulpverlening, die geen of nauwelijks aandacht heeft voor de spirituele nood van veel zoekende patiënten. Ze haalt officiële onderzoeken aan die alle concluderen dat de spirituele problematiek niet van dien aard is dat aparte hulpverlening noodzakelijk is (pag.12 e.v.) Een ander probleem is dat veel mensen die zich opwerpen als spirituele hulpverleners, dat niet zijn. In de beschrijvingen in dit boek komen mensen naar voren met psychiatrische persoonlijkheidsproblematiek. Ze kunnen de spirituele vragen van hun cliënten niet aan en kunnen zich niet losmaken van hun cliënten. Ze hebben geen opleidingen en ze vervallen in zeer ongewenst, soms misdadig gedrag. De mensen die in hun klauwen vallen (want het zijn vaak klauwen, waar ze niet zomaar meer uit kunt komen) zijn niet altijd in staat om de zogenaamde hulpverlener te doorzien. Juist vanwege het zoeken, vaak na een turbulente periode van ziekte, verwaarlozing of misbruik, zijn de zoekers zich niet bewust van de gevaren. De eerste beloften van de zogenaamde hulpverleners zijn iedere keer hoopvol. Daardoor raken de hulpzoekers blind voor mogelijke valkuilen. De mooi voorgeschotelde toekomst heeft als prijs het inleveren van de eigen autonomie.

Schilder schrijft ook haar eigen credo op. Ze gelooft in een geestelijke wereld die helend kan werken.

Ze wil mensen spirituele hulp niet onthouden. Integendeel. Voor hen schrijft zij dit boek, om hen te waarschuwen. Maar ik vraag me af of zij dit boek kunnen lezen als ze reeds hoopvolle beloften hebben gekregen van hun zogenaamde spirituele hulpverleners. Vol overgave gaan zij mee in de stroom van de beloften. Terecht geeft Schilder aanwijzingen waar je op moet letten als je bij een spirituele hulpverlener bent. Ik hoop dat de zoekers dit boek dan lezen, maar ik vermoed dat ze daar dan niet voor in de stemming zijn en wellicht de waarschuwingen niet kunnen horen of lezen.

Schilder is klinisch psycholoog. Van daaruit schrijft zij haar boek, met mechanismen in een psychologisch referentiekader. Ze benadrukt terecht de eigen vrije wil van de mens. Bij godsdiensten en religies zijn momenten van overgave. Die overgave aan iets dat hoger of groter is, die overgave aan een andere werkelijkheid, meestal via gebeden en/of rituelen werkt helend en bevrijdend. De zoekers willen zich daaraan overgeven en leveren zo iets van hun autonomie en vrije wil in (Niet mijn maar Uw wil geschiede... en: Islam betekent: overgave aan...). De zogenaamde hulpverleners kunnen daar niet mee omgaan. Ik weet ook niet of therapeuten en de reguliere hulpverlening daarmee kunnen omgaan. Dit spanningsveld, overgave aan iets groters of hogers en autonomie, wordt summier ter sprake gebracht in dit boek. Daar is veel meer over te zeggen, maar behoort wellicht niet in een psychologisch referentiekader. Spirituele of geestelijke begeleiding vraagt een professionele opleiding, waarbij dit spanningsveld alle aandacht krijgt. Bij spirituele en geestelijke begeleiding is men erop gericht dat de mensen juist door de overgave sterker worden in verbinding met die andere werkelijkheid. Dit mechanisme kan verder uitgewerkt worden om zowel de zoekenden, als de reguliere hulpverleners te informeren en warm te maken voor professionele spirituele hulpverlening. Maar daar is een ander boek voor nodig. Want je kunt nog zulke goede psycho-medische hulp geven,

als men in de klauwen van de verkeerden terecht komt, is alles voor niets.

Spiritueel misbruik is een handzaam en goed leesbaar boek. Ik hoop en wens dat dit boek onder de aandacht komt van de reguliere hulpverlening, zodat men gewaarschuwd is en oog krijgt voor de spirituele noden van hun cliënten. Tevens hoop ik dat door dit boek alle hulpzoekers op zoek gaan naar gekwalificeerde professionele spirituele begeleiding. Dit boek kan hen daar zeer goed bij helpen.

Van Zutphen, Maria, *'Daar pas ik in', Religieuze bijeenkomsten voor ouderen met dementie*, uitgegeven door www.JouwBoek.nl, ISBN 9789087590987, 42 pag., € 2,95.

Door: drs. Engelen Hulsman, geestelijk verzorger in Ziekenhuis Bronovo en Verpleeghuis Nebo in Den Haag.

Zelf begin ik er vaak niet eens aan. Want leg maar eens uit wat er bijzonder is aan het werk van een geestelijk verzorger in een verpleeghuis. Het stereotype beeld ('Je zingt zeker veel Johannes de Heer?') is sterk en moeilijk te doorbreken. En de waarde van het kleine en ontroerende in het contact met dementerende ouderen is niet zomaar in een paar woorden duidelijk te maken.

Maria van Zutphen, geestelijk verzorger in twee verpleeghuizen in Rijswijk, begon er wel aan. Zij acht het van groot belang dat er aandacht wordt besteed aan de spiritualiteit van bewoners met dementie. Bij het naderen van haar pensionering besloot ze dan ook om een boekje met DVD te maken. Daarin laat ze iets zien van de religieuze (christelijke) bijeenkomsten die ze in de huizen hield, en waarvoor ze de vorm zelf ontwikkelde. *Belevingsvieringen*, noemt ze deze bijeenkomsten, want ze zijn gericht op het belevingsniveau van de bewoners. De titel van het boekje, *'Daar pas ik in'*,

is een uitspraak van een bewoner over deze vieringen.

Van Zutphen gaat eerst in op de relatie tussen demencie en spiritualiteit. Hoezeer demeterende ouderen ook achteruitgaan, zegt ze, hun ziel blijft intact. Het lijkt wel of hun zielenleven steeds belangrijker wordt, en het is de kunst om contact te maken met de ziel. Dat vraagt veel creativiteit, juist omdat cognitieve en verbale vaardigheden sterk achteruitgaan. Het valt Van Zutphen bijvoorbeeld op dat er veel in metaforen gesproken wordt. Wie het lukt om mee te gaan in die metafoor, of vanuit de metafoor te antwoorden, raakt de ander op zielsniveau. In de vieringen gebruikt ze veel bekende muziek, oude gebeden en religieuze voorwerpen, die andere dan cognitieve lagen bereiken.

Het hoofdstuk waarin ze de vieringen beschrijft, is vrij uitgebreid. Van Zutphen gaat in op praktische voorwaarden zoals de te gebruiken ruimte, maar ook op inhoudelijke keuzes. Ze geeft aanwijzingen voor de voorbereiding, biedt een mogelijk stramien voor een belevingsviering en geeft suggesties voor thema's. Maar het meest informatief is de DVD: daarop is te zien hoe Van Zutphen met gebaren ('ik doe olie op uw hand, dan kunt u het de hele dag nog ruiken') en woorden (een bij elke bewoner uitgesproken 'van olie krijg je kracht') probeert bewoners te bereiken. Al kijkend realiseerde ik me hoe zelden je eigenlijk collega's aan het werk ziet, en hoe bijzonder het is dat Van Zutphen de mogelijkheid geeft om met haar mee te kijken.

Naast de belevingsvieringen organiseert Van Zutphen ook andere religieuze bijeenkomsten. Ook daaraan, en aan individuele contacten met bewoners, besteedt ze op papier aandacht. Tenslotte bevat het boekje een aantal interviews. Een dochter van een bewoonster, een activiteitenbegeleider en een vrijwilligster vertellen hoe ze de belevingsvieringen ervaren. Daarnaast is er een gesprek met een bewoonster weergegeven.

Na het lezen van het boek en het bekijken van de DVD was ik in tweestrijd. Enerzijds had ik veel meer willen lezen en zien. De geboden informatie overstijgt nergens het werk van deze éne geestelijk verzorger, met deze éne opvatting, in deze éne vorm van vieren. Reflectie of verwijzing naar theoretische achtergronden of beschikbare werkvormen is er nauwelijks. Anderzijds durft Van Zutphen het aan om aan iedereen te laten zien: dit doe ik, en zó doe ik het, want dit is belangrijk voor demeterende ouderen. Haar poging verdient groot respect.

Sloterdijk, Peter, *Du mußt dein Leben ändern, Über Religion, Artistik und Anthropotechnik*, Uitgeverij Suhrkamp, Frankfurt am Main 2009, ISBN 9783518419953, 723 pag. € 24,80.

Door: drs. Hendrik Jan Nieuwenhuis, Hoofd Pastorale Dienst en geestelijk verzorger in Ziekenhuis Gelderse Vallei te Ede.

De lastigste opgave van deze recensie is deze: waarmee moet ik beginnen? Misschien zelfs: waar begin ik aan? Want het gaat in dit laatste boek van Sloterdijk (1947) om een werk van aanzienlijke omvang, boordevol gedachtesprongen, associaties, verwijzingen. Het staat bovendien niet op zichzelf, maar bouwt voort op jaren denken en schrijven; los daarvan kan het niet worden begrepen.

Wat is Sloterdijk eigenlijk voor figuur? In elk geval een postmodernist, zou men zeggen. En een filosoof in de fenomenologische traditie. Nietzsche en Heidegger moeten onder zijn hoofdkussen liggen. Vervolgens: Sloterdijk wil niet zomaar een filosoof zijn, maar welbewust een *Denker auf der Bühne*, zoals hij dat zelf eens heeft uitgedrukt. Dat is te merken. Hij is in het publieke debat al jaren nadrukkelijk aanwezig. Hij schrijft niet zozeer boeken als wel folianten, maar ondanks hun omvang lokken ze felle debatten uit. Net als zijn kortere

exercities tussen die bedrijven door, zoals *Regeln für den Menschenpark* (1999). Daarbij kwam het zelfs tot een regelrechte rel: Sloterdijks pleidooi voor onbekrompen gebruik van genetica deed veel mensen in Duitsland wat al te veel aan *eugenetica* denken, en dat heeft een bruin kleurtje.

Zijn boeken (en pamfletten) vormen met elkaar iets wat niet alleen een oeuvre is, maar, meer nog, een programma. En wel van een nieuwe vorm – niet van geesteswetenschap maar – van *cultuurwetenschap*. *Du mußt dein Leben ändern* is daarvan het - voorlopig, neem ik aan - laatste hoofdstuk. Er is het een en ander aan vooraf gegaan, in het bijzonder zijn sferentriologie: Bellen, Globen en Schuim. Al met al ruim 2500 pagina's. Ook daar gaat nog het een en ander aan vooraf. In *Zur Welt gekommen – zur Sprache kommen* (1983) betoogt hij dat een mens twee maal ter wereld komt: eenmaal uit de moederschoot en de tweede keer als hij probeert zichzelf 'zur Sprache' te laten komen. Anders gezegd: zijn eigen project wordt.

In de sferen waarin de mens leeft, gaat het van klein tot groot, van de microsfeer van de baarmoeder tot de macrosfeer van de verhouding met de wereld, tot op de globalisering toe. Die wereld is uiteengevallen. Uiteengedreven is misschien beter, want hij spreekt ervan – het gaat tenslotte om sferen – als van 'schuim', een verschuimde, polisferische wereld, gevolg van het extreme individualisme van onze tijd.

Het gaat er in die situatie – ónze situatie! – om, een nieuwe antropologie te vinden. En wel door er vanuit te gaan dat de mens zichzelf niet alleen kan maken, maar ook kan *vervolmaken*. Dat heeft wel wat van een religieuze uitspraak weg, zij het per se geen godsdienstige. Want vanuit en met de 'Gottthese' wil hij niet werken. Integendeel. En dat God in deze tijd weer terug is op het wereldtoneel is dan ook reden tot waakzaamheid.

De titel: *Du mußt dein Leben ändern* is een citaat uit het sonnet *Archaischer Torso Apollos* van Rainer Maria Rilke. Die was bij een bezoek aan Rodin in Parijs in het Louvre geobsedeerd geraakt door het zwaar beschadigde Apollobeid van Milete. De armen zijn weg, van de benen is amper iets overgebleven. De dichter hoort in de overgebleven torso een dwingend appel: *Du mußt dein Leben ändern!* en laat met die regel zijn gedicht eindigen. Deze regel is Sloterdijks motief, door het hele boek heen.

Tot zover de opstap. Om een indruk te geven en in de stemming te komen een citaat. *Ein Gespenst geht um in der westlichen Welt – das Gespenst der Religion. Landauf, landab wird uns von ihr versichert, nach längerer Abwesenheit sei sie unter die Menschen der modernen Welt zurückgekehrt, man tue gut daran, mit ihrer neuen Präsenz ernsthaft zu rechnen. Anders als das Gespenst des Kommunismus, der im Jahr 1848, als sein Manifest erschien, kein Wiederkehrer war, sondern eine Neuheit unter den drohenden Dingen, wird der aktuelle Spuk seiner widergängerischen Natur vollauf gerecht...* (pag. 9). Het citaat is lang, maar ik neem het hier op omdat het een uitstekende indruk geeft van de Sloterdijks betoog- en schrijftrant. En hoe verder men leest hoe erger en hoe mooier het wordt. Hij is ambitieus. Het gaat om niets minder dan om een nieuwe antropologie en daarvoor zet hij iets in dat hij 'Anthropotechnik' noemt; een techniek waardoor de mens zichzelf kan helpen groter dan zichzelf te worden – mijn formulering.

Wat is zijn inzet? Sloterdijk wil minimaal aantonen – zie het citaat hierboven! – dat de terugkeer *naar* de religie evenmin mogelijk is als een terugkeer *van* de religie. En wel hierom: religies bestaan niet. Er bestaan alleen maar verkeerd begrepen spirituele oefeningssystemen. Let wel: hij voert beslist geen geharnaste strijd tegen godsdienst. Dat zou verspilling van tijd en energie zijn. Richard Dawkins, die van zoiets een levensopgave lijkt te maken, zet hij dan ook – in één zinnetje! – weg als 'oppervlakkig'. Het gaat in Sloterdijks visie om iets anders: hij ziet

religie niet als een verschijningsvorm van iets, wat een menselijke reactie op een werkelijk transcendentie is. Wel als antropologisch gegeven en overlevingsmechanisme. Volstrekt *diesseitig*, dus. Want menselijk leven is, zoals alle leven, gekenmerkt door *immuunsystemen*. Dat betekent, kort gezegd, het volgende. Elke levensvorm op aarde vindt een manier om zich tegen gevaar te beschermen. Of het om eencellige wezens gaat of over mensen, dat is overal gelijk. Opmerkelijk is, dat het niet alleen gaat om een bescherming tegen reëel actueel gevaar, maar ook om bescherming tegen *potentieel* gevaar. Dat betekent in Sloterdijks visie dat ook eencellige wezens over een zeker vermogen tot transcendentie beschikken. Ze 'denken' zichzelf immers iets in dat hun actuele situatie overstijgt: gevaar dat zich misschien ooit zal voordoen.

Ook religie valt zo te begrijpen. Het is een immuunsysteem voor mensen. Tegen de dreiging van het niets, dat met de dood gegeven lijkt; een god, goden, een verklarende orde kan als een dekking tegen de ultieme verlorenheid worden gebruikt. Het komt er in het leven niet op aan hoe dapper men aan zichzelf werkt, of hoe goed of miserabel mensen met elkaar communiceren. Het komt er, veel sterker nog, voor mensen op aan zichzelf als het ware ter wereld te brengen. En dat doet men door aan het leven te oefenen. Neiging en mogelijkheid daartoe zijn met ons leven gegeven. Dat leven is namelijk onderhevig aan iets wat Sloterdijk 'Vertikalspanningen' noemt. De drang opwaarts te streven, noem ik dat maar, want een adequaat Nederlands woord heb ik er niet voor kunnen vinden, ook al voelde ik die Vertikalspanningen nog zo hard aan me trekken.

Al wat dan volgt, is een uitvoerige uitwerking van dat alles. Hij doet dat in de stijl die u in het citaat aantreft en met een erudiete die ronduit overrompelend is. Soms is hij net als iemand die een visie op Nederland heeft ontwikkeld door met grote stappen door Madurodam te lopen. Zijn Maduro-

dam is hier de menselijke geestes- en cultuurgeschiedenis, tot en met het heden. Dat vermetele heen en weer gaan noemt hij 'de acrobatiek van het denken' en dat is een vrolijke wetenschap - wat bij Sloterdijk toch wel wat opgeruimder klinkt dan bij Nietzsche. En daarin doet hij niet alleen Nietzsche aan, maar Heidegger, Wittgenstein, Foucault. En, heel even, Karl Barth, bij wie hij de Vertikalspannung indrukwekkend aanwezig ziet. Maar ook Kafka, Cioran, Scientology. En, niet te vergeten de moderne sportbeoefening, als voorbeeld par excellence van een 'ontspiritualiseerde' ascese die hij - let wel! - bijna in een adem noemt met de Scientologybeweging. Want beide zijn een poging om door middel van een vorm van antropotechniek een mens meer te doen zijn dan hij is. Beter is misschien: zijn lot te boven te doen komen.

Een mooi - en wat bij betreft op een vreemde manier ontroerend - voorbeeld is het verhaal van Carl H. Unthan (1848-1929). Zonder armen geboren, ziet hij kans zijn handicap te overkomen en zelfs met behulp ervan de kost te verdienen: vioolspelen doet hij met zijn voeten en zijn memoires schrijven met een tussen de tenen geklemde griffel en een schrijfmachine.

Wat vind ik van dit boek? Het is prachtig geschreven, dat als eerste. Wie zich wel eens zwetend en tobkend een weg door Kant heen probeert te lezen, krijgt daar veel voor, maar de prijs is hoog. Bij Sloterdijk gaat dat anders. Hij schrijft met vaart en vreugde. Hij deelt sneren uit waar je als lezer om moet lachen, of je wilt of niet; humor heeft hij ook al. Hij gaat als een schietspoel door verleden en heden van de cultuur en brengt een weefsel voort dat meer kleuren lijkt te hebben dan de regenboog.

Maar wat vind ik er nu echt van? Het is ook een heel erg prometheïsch boek. Het is misschien beter, vrolijker, diepgaander om het zó te zeggen: Sloterdijks ondernemen doet me onweerstaanbaar denken aan de Baron von Münchhausen - u weet

wel, de man die zich aan zijn eigen haren uit een moeras trok. Maar die nam zichzelf niet helemaal serieus.

Tot slot: waar doet het boek nog meer aan denken? Aan iets dat in deze tijd bijna atavistisch aandoet: een oproep tot bekering. Daar kwam ik pas achter toen ik het uit had: dit boek klinkt als 'bekeert u!'. Twee woorden, meer niet. Maar ik heb het wel op een mooie plaats in de boekenkast gezet. Het wordt gegarandeerd weer eens opengelegd. Meer dan eens.

Harmsen-de Boer, Janneke, *Dan wappert mijn hart naar je toe. Liefde in tijden van Alzheimer*, Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam 2009, ISBN 9789055153572, 160 pag., € 14,95.

Door: drs. Annet Meurs, geestelijk verzorger verpleeghuis Bruggerbosch in Enschede.

In korte verhalen van gemiddeld twee à drie bladzijden maakt de auteur de lezer deelgenoot van de weg die zij samen met haar man Dick is gegaan, vanaf het moment dat duidelijk wordt dat er met hem iets niet in orde is en de gedachte aan de ziekte van Alzheimer zich opdringt, tot aan zijn sterven. Het boek is een uitwerking van dagboekfragmenten die zij gedurende het ziekteproces heeft vastgelegd. Harmsen geeft een heel persoonlijke kijk in haar leefwereld en in haar manier van omgaan met Dick en zijn ziekte en alles wat erbij komt kijken.

Er is haar veel aan gelegen dat haar man gedurende zijn hele ziekteproces bij haar thuis kan blijven wonen. Met hulp van een sociaal psychiatrisch verpleegkundige die hen begeleidt en meedenkt, en met steun van familie, goede vrienden en inzet van professionele zorg, lukt dit. Maar de belangrijkste bijdrage komt uiteraard van Harmsen zelf. Tijdens het lezen groeide bij mij de bewondering voor deze

vrouw, vanwege haar uitzonderlijke creativiteit in het zoeken naar mogelijkheden, haar uithoudingsvermogen, haar openheid naar de omgeving en de kunst om haar man blijvend lief te hebben.

De liefde tussen Harmsen en haar man is sterk. Dick laat vaak merken hoeveel hij van Harmsen houdt. Hij wil graag bij haar zijn, vertrouwt erop dat ze samen alles aankunnen, wil haar helpen (hoe onhandig ook) en spreekt af en toe in door afasie gemankeerde zinnen zijn liefde uit. Dick blijft voor Harmsen herkenbaar als de man die hij was – behulpzaam, onderwijzend, iemand met een mening – en ze houden in het hele proces dagelijks momenten van emotioneel contact. De liefde tussen hen vormt de kracht, die alles te verdragen maakt. De titel is dan ook uiterst passend.

Als eerste tekenen van de zieke van Alzheimer beschrijft Harmsen hoe Dick (68 jaar) zorgelijk wordt, hoe handelingen trager en moeizamer gaan en hoe hij haar het liefst voortdurend om zich heen wil hebben. Voor Harmsen, die nog volop actief is in werk en sociaal leven is het een beklemmend idee om alles met haar man te moeten doen. Samen met de begeleider, die ze kort na de diagnose toegewezen krijgen, zoekt ze voortdurend naar manieren om zo goed mogelijk te kunnen blijven leven op de manier die bij hen past. Dat betekent dat Harmsen haar eigen bezigheden houdt, hoewel ze met haar betaalde baan besluit te stoppen. Zo blijft ze doorgaan met het vrijwilligerswerk dat ze deed. Daarvan zijn de vergaderingen bij haar thuis, zodat Dick erbij aanwezig kan zijn. Soms praat hij mee. Met het bestuur is besproken hoe ze daarop kunnen reageren, zodat Dick zich gewaardeerd voelt, en hoe te veel emoties voorkomen moeten worden, gezien de gevoeligheid voor sfeer die dementerenden kenmerkt.

Dit voorbeeld is typerend voor Harmsens openheid over de ziekte. Zo licht ze al kort na de diagnose de hele kennissenkring in en nodigt hen uit voor

een feest, omdat ze 'willen leven met de ziekte van Alzheimer, samen met hen' (pag. 20). Met het feest helpt ze een heel aantal mensen over de drempel van deze nieuwe situatie. Ook vertelt ze haar omgeving dat ze niet óver Dick wil praten in zijn bijzijn, maar mèt hem. Harmsens eigen openheid en duidelijkheid geven haar veel begrip en respect van de omgeving terug.

Het boek kent daarvan een aantal ontroerende voorvallen. Zo reageert de vrouw van de bakker rustig en adequaat door Dick mee te nemen naar het toilet als hij midden in de winkel zijn broek naar beneden doet. De volgende dag, als Harmsen haar komt bedanken, zegt ze: 'het geeft echt niks, daar kan uw man toch niks aan doen? Wel gewoon hier blijven komen hoor, ik vind het mooi als ik julie zo zie' (pag. 78). En als ze tijdens een vakantie in Friesland naar een kerstconcert gaan en Dick in plaats van te luisteren steeds meezingt, besluit de dirigente na een korte blik op hem dat iedereen mee mag zingen. In de pauze zegt ze tegen Harmsen: 'Uw man geniet ervan. Dat is toch de bedoeling van het kerstfeest?' (pag. 131). Hoewel Harmsen zich op zulke momenten schaamt, laat ze haar gedrag er niet door bepalen. Ze blijft zo lang het gaat met haar man activiteiten ondernemen, van korte vakanties tot kleine uitstapjes. Ondanks de spanning die activiteiten in toenemende mate geven, omdat vooraf niet is in te schatten hoe Dick zal reageren.

Dat is karakteristiek voor Harmsen: ze ontkent geenszins hoe zwaar ze de ziekte van Dick ervaart, maar tegelijkertijd blijft ze er het beste van maken. Het lukt haar om blij te zijn met kleine dingen die lukken. Ze kan zelfs zeggen: 'Deze jaren horen, hoe moeilijk ook, helemaal bij ons leven' (pag. 135). Ze weet het evenwicht te bewaren. Daardoor is het boek, bij alle verlies en bijbehorende emoties die het beschrijft, in zekere zin 'licht' gebleven. Ik vind het een absolute aanrader voor iedereen die met de ziekte van Alzheimer te maken heeft. Het zal velen

herkenning geven door de alledaagse gebeurtenissen, maar waarschijnlijk ook bruikbare tips aanreiken en voor een deel een wat kleuriger licht op dementie doen schijnen.

The, Anne-Mei, *Verlossers naast God. Dokters en euthanasie in Nederland*, Uitgeverij Thoeris, Amsterdam, 2009, ISBN 9789072219893, 255 blz., € 19,95.

Door: drs. Theo A.R. de Zwart MA, geestelijk verzorger en medisch ethicus, Alysis Zorggroep (Arnhem e.o.).

Al voordat het woord was uitgevonden, hielpen dokters hun patiënten sterven, vaak zelfs in christelijke kringen. Uit 'barmhartigheid', zeggen zij zelf. Tussen het einde van de jaren zestig en het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw vond in Nederland een omwenteling plaats in het denken over euthanasie. In korte tijd werd euthanasie maatschappelijk, juridisch en politiek geaccepteerd. Het zelfbeschikkingsrecht deed zijn intrede. Nederland is één van de weinige landen waarin euthanasie is vastgelegd in wetgeving. De weg naar deze wetgeving verliep echter moeizaam. Opvallend is dat artsen en medisch specialisten zich in het publieke debat afzijdig hebben gehouden. Het debat over de euthanasiewetgeving werd geleid door politici, juristen en ethici. Zij waren het die zorgden voor de legalisering van euthanasie, aldus Anne-Mei The. Maar hoe stonden de dokters hier tegenover, die de euthanasie moesten uitvoeren? In *Verlossers naast God. Dokters en euthanasie in Nederland* werpen (huis)artsen, medisch specialisten en hoogleraren hun licht op de euthanasiepraktijk, nu en in het verleden.

In opdracht van en met steun van De Vereniging *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* probeert Anne-Mei The, die van huis uit cultureel antropoloog is, door middel van deze publicatie de vraag

naar de zorgpraktijk en de beleving daarvan, te beantwoorden: 'hoe deden en hoe doen dokters dat, het begeleiden van hun patiënten tot de dood? Wanneer heeft beëindiging van het leven een plaats in die begeleiding? En: wat doet de dood van een patiënt met de dokter?

Het onderzoek van The bestaat deels uit archiefonderzoek, deels uit interviews met artsen, medisch specialisten en hoogleraren 'die de omwenteling in het denken hadden meegemaakt, ofwel *oral history*' (pag. 224). Anne-Mei The noteert enerzijds de verhalen over deze medische praktijk en anderzijds geeft zij inzicht in de medicamenteuze ontwikkelingen in de zorg. Het doel van haar is om de stem van de uitvoerende (huis)arts of medisch specialist in de euthanasiediscussie alsnog een legitieme plaats te geven.

Deze publicatie levert een geschiedkundig leesbaar verhaal op, waar zorgverleners vandaag de dag wat van kunnen leren. De medische (zorg)praktijk nu en in het verleden en de opvattingen van de bewuste artsen worden duidelijk verwoord door middel van casuïstiek. De verhalen zijn openhartig, informatief en vaak treffend als het gaat om het 'laatste zetje' te geven. Uit de publicatie maakt The helder dat politici, juristen en ethici die zich bezig hielden met de euthanasiediscussies 'droogzwemmers zijn' (pag. 111), terwijl de medisch specialisten en artsen het werk deden en de grenzen in de

(zorg)praktijk zelf moesten verkennen, weliswaar vaak met instemming van de patiënt en/of diens familie.

De positie van de palliatieve zorg wordt in *Verlosers naast God. Dokters en euthanasie in Nederland* door The met kennis van zaken beschreven, al roept het beeld wel de perceptie op dat de palliatieve zorg voor vermindering van het aantal euthanasieaanvragen zou moeten zorgen. Voormalig minister Els Borst laat weten: 'We hebben het in Nederland natuurlijk niet in de juiste volgorde gedaan...', maar dat werd door haar hersteld 'door eind jaren negentig de Centra voor Palliatieve Zorg op te richten' (pag. 206/207), als impuls voor de verdere ontwikkeling van deze zorg, waarvan het belang door niemand bestreden wordt.

Door de inzichten die deze publicatie van The biedt is het mogelijk om de (gevoerde) discussie rondom euthanasie eens vanuit een ander perspectief te bekijken. Doordat zij nu de stem van de artsen en medisch specialisten laat horen, kan dit gebruikt worden als leereffect om in de toekomst, als het gaat om nieuwe medisch-ethische onderwerpen, gezamenlijk in gesprek te gaan met als doel zicht te krijgen in elkaars belevingswerelden. Hetzij in de beroepspraktijk, hetzij in het persoonlijk leven. Ook als emoties ('onderbuikgevoelens') naar boven komen bij gevoelige onderwerpen.

advertentie

STICHTING 'MIDDEN ONDER U...'

UITGEVER VAN TEKSTEN VOOR LITURGIE EN GEBED

Vermeldenswaard voor pastores in contact met zieken en anderen zijn onze kleine, handzame en inspirerende gebedenboekjes:

Als de avond valt

Gebeden aan het einde van de dag
32 blz., € 3,95

Omdat u er bent

Teksten en gebeden rond Maria
32 blz., € 5,40

Een eerbiedig mens

Gebeden en wijsheiden van Franciscus van Assisi, 40 blz., € 4,20

Voor onderweg

Teksten voor de pelgrim
32 blz., € 3,95

Keltische zegenbeden

Spreuken, wensen en beden voor elke dag, 32 blz., € 3,95

In stilte gezegd

Gebeden van troost en herkenning
40 blz., € 5,50

De boekjes (formaat 11 x 17 cm, geïllustreerd in kleur of zwart-wit) zijn gemakkelijk mee te nemen en ook geschikt om anderen cadeau te geven.

Te bestellen bij:

Stichting 'Midden Onder U...'
Postbus 1235, 6201 BE Maastricht
tel. 043-3648648
e-mail: verzending@middenonderu.nl

Zie andere uitgaven: www.middenonderu.nl